

Peyi m rele Ayiti

(Yon rezime istwa Ayiti soti epòk kolonyal rive an 1994)

(Emmanuel W. Védrine)

Mo *Ayiti* a se yon mo ki soti nan lang *Endyen* ki te rete sou teritwa sa a nan tan lontan. Mo sa a vle di: *kote ki gen anpil mòn, kote ki bèl*. Se *Endyen* yo ki te premye rete *Ayiti*.

Espayòl yo se premye pèp ewopeyen ki vin rete *Ayiti*. Yo te poze lapat sou tè sa a epi reklame l kòm tè pa yo. Kristòf *Kolon* se youn nan preye Ewopeyen ki te pile tè *Ayiti*. *Kolon* te fèt nan peyi Itali nan yon vil ki rele *Jèn*. Li te ateri *Ayiti* nan dat 5 oktòb 1492. Pafwa lè n ap li istwa *Ayiti*, yo di n se nonm sa a ki te «dekouvri» *Ayiti*. Nan jounen jodiya, gen anpil klarifikasyon n dwe fè nan sa moun ap ekri, sitou sou koze istwa.

Kolon te ateri *Ayiti* pa aksidan. Se nan peyi *Zend* li ta prale; li pèdi wout li epi l chwe *Ayiti*. *Ayiti* vin tounen yon *koloni* espayòl. *Kolon* ak lòt ekip *Espayòl* ki te avè l, reklame tè sa a kòm yon koloni pou peyi *Espay*. Yon koloni se yon tè oubyen yon andwa yon lòt peyi reklame kòm pa l. Anpil fwa, se ak fòs ponyèt sa fèt. Pafwa se kapab apre yon lagè ant de peyi; youn nan peyi sa yo pèdi epi sa k genyen an ka vin reklame teritwa peyi pèdan an te genyen apre *trete* ki vin siyen antre yo.

Dabitid, lè yon peyi kolonize yon kote, *kolonizatè* yo fè krim, anpil zak malonnèt: yo touye pitit natifnatal andwa sa a, fè *kadejak* sou fanm yo ak

anpil lòt krim. Espayòl yo te fè jan de krim sa yo tou lè Ayiti te koloni Espay.

O depa, Endyen yo te byen resevwa Espayòl yo. Yo panse se yon seri moun ki te sot nan syèl. Endyen yo te ede yo, ba yo manje, adòmi ak laswenyay. Endyen yo te parèt non sèlman inosan oubyen nayiv pou Espayòl yo, men tou, Espayòl yo panse yo te enbesil, yo panse yo te siperyè a yo menm; konsa, yo te kòmanse esplwate yo depi «a» jiska «z». Espayòl yo te kòmanse fè lagè ak yo, touye yo kote yo te rive detwi prèske tout plan Endyen Ayiti. Sa k pa t gen tan mouri te gen chans kraze rak, y al kache byen lwen nan mòn. *Kasik Anri* se youn nan chèf Endyen ki te reziste kont Espayòl yo.

Istwa Ayiti mansyone youn nan bèl rèn Endyen yo. Rèn sa a te rele *Anakawona*. Li te fanm *Kawonabo*. Rèn sa a te gen yon bote estraòdinè. Fox Tree, youn nan gran pent Endyen Ameriken k ap nan eta *Massachussets* (Etazini), pentire anpil bèl tablo sou istwa Endyen. Youn nan chedèv li yo se yon tablo sou rèn *Anakawona*.

Panyòl yo te rive tann yon anbiskad pou rèn *Anakawona*. Dabitid, Endyen yo te konn òganize yon seri fèt kiltirèl pou Espayòl yo. Espayòl yo pran menm woulib la tou pou yo te òganize yon fèt pou rèn *Anakawona*. Se nan fèt sa a yo trayi l. Yo mete lapat sou li epi yo pann li. Yo touye tou anpil lòt zotobre Endyen ki te akonpaye l.

Dominasyon Espayòl yo Ayiti kontinye jouk nan ane 1600 yo. Fransè yo pral fè kou pa yo tou. Kolonizasyon pa Fransè yo kòmanse ak de ti gwoup fransè ki t ap pwonmennen, non sèlman kòm *avantirye*, men tou ki t ap chache mwayen amelyore fason yo t ap viv nan *kontinan* ewopeyen an. De ti gwoup sa yo te rele *flibisye* ak *boukanye*. Listwa rapòte ke flibisye yo se vòlè yo te ye. Se te yon seri zenglendo ki renmen byen san swe. Travay yo se te tann bato ki t ap transpòte *lò* pou yo te fè dappiyanp sou yo. Yo konn tout kachkou pou fè nan lanmè pou mete lapat sou bato yo.

Boukanye yo se bèt sovay yo te konn chase tèlke *sangliye*, yon espès kochon mawon ak lòt bèt. Mo 'boukanye' a an rapò ak mo *boukan*. Lè yo te fin touye bèt yo, yo limen gwo boukan oswa *fago dife* pou kwit vyann yo, chode yo, yon fason pou te pwoteje yo. Yo konsève po bèt sa yo pou te voye vann an(n) Ewòp.

Pwovèb kreyòl la di: *De towò pa bat nan menm savann*. Lè gen de peyi ki tabli koloni yo nan yon sèl teritwa, ap toujou gen hinghang, dyòl long, rayisman. Tanzantan te gen ti dife vole ant Espayòl ak Fransè yo. Dènye lagè ki te vin fèt ant de towò sa yo vin bay nesans a *Trete Riswik*. Se yon trete ki te siyen ant yo menm nan ane 1697. Selon trete sa a, pati lwès *II Ispayola* vin tonbe sou dominans Lafrans; pati lès la pou Espay.

Pandan tout tan sa yo, bourik t ap travay pou chwal garyonnen: nèg nwè te non sèlman t ap bourike pou Espayòl (soti 1503), men tou, tanzantan kolon blan yo voye chache plis an(n) *Afrik*. Mati Espayòl ak Fransè te fè nèg nwè pase *Ayiti Tonma*, pa gen bouch pou pale. Men, jou va jou vyen.

Kolon yo te fè tout sa yo te konnen pou mete dezantant ant moun nwè; pa ekzanp, si yon gwoup *esklav* te pale menm lang, yo konn separe yo, voye yo al bourike nan diferan andwa, deferan *plantasyon* dekwa pou koupe tout *kominikasyon* posib antre yo. Kolon yo te remake enpòtans kominikasyon antre yo. Yo te pè pou yo pa fè konplo kont yo. Men, nou pa ka esplike kote dlo pase li antre nan bwa joumou. Tanzantan lang kreyòl la t ap grandi, li rale jouktan l rive mache. Lang sa a se youn nan zouti ki te ini esklav yo pou yo te kòmanse frape kolon yo. Esklav ayisyen yo fè anpil jefò pou libere tèt yo. Youn nan gran reyinyon yo te òganize se te yon rankont nan yon zòn Ayiti ki rele *Bwakayiman*. Gen anpil dokiman ki ekri sou rankont sa a. Youn nan moun ki te devan bann nan se yon nonm ki te rele *Boukmann*. Listwa rapòte ke Boukmann te yon *vodouyizan* ki soti *Lamayayik*. Nan *seremoni* sa a, Boukmann te fè yo senyen yon kochon; chak esklav te bwè yon ti san. *senbòl* sa a reprezante yon sòt sèman *Aya Bonmbe*: swa yo viv lib oubyen yo mouri. Rankont sa a pa t pote yon siksè total kapital, men li make yon pa enpòtan pou te konsyantize esklav yo pou yo te vin fè yon 1804.

Lè n ap pale de Istwa Ayiti, gen yon ewo ki mansyone antèt delis: Touden Louvèti se youn ladan yo, youn nan gran ewo Ayiti te ka bay. Li te goumen anpil pou libere esklav yo. Devouman l te fè l rive nan grad jeneral ak gouvènè. Anpil nan zotobre ki te reprezante Lafrans pa t renmen misye; yo te wè l kòm yon danje. Finalman, yo kaptire l nan yon anbiskad yo te tann pou li. Yo mete l sou yon bato epi y al anprizone l nan peyi Lafrans nan yon prizon ki rele *Fòdejou*, nan montay *Jira*. Avan Touden kite Ayiti, li di Fransè yo: «Nou rache pyebwa libète moun nwè yo; li gen pou l pouse nan rasin li paske rasin sa yo fon nan tè epi yo anpil». Choz di, choz fèt; Desalin, youn nan ansyen manm *Lame Endijèn* nan pran mayèt la. Li kontinye òganize esklav yo jouk li te rive fè yon gwo leve-kanpe nan dat 18 Novanm 1803. Dat sa a se youn nan dat enpòtan nan Istwa Ayiti Tonma. Se dènye leve kanpe yo te fè, ki non sèlman vin libere tout esklav yo men esklav yo vin genyen yon peyi ki rele yo chèmèt-chèmetrès.

Aprè premye endepandans sa a, gen anpil *moman nwa* peyi a travèse. Anpil batay fèt pou gade pouvwa, non pa pou mete tèt ansanm pou travay pou fyète tout Ayisyen. Se konsa Ayiti gen yon rekò pou diktatè ki pase nan tèt pouvwa a. Dènye gwo diktati ki te tabli Ayiti se te *diktati Divalye* a.

François Duvalier (Papa Dòk) te yon doktè nan peyi Ayiti. Anpil moun ki te konnen l rapòte li te patisipe nan kanpay kont *pyan* nan peyi a. Li fofile kò l, l al nan eleksyon prezidansyèl 1957 yo kote l te vin monte prezidan (gras a èd jeneral lame a nan epòk la). Aprè kèk ane kote manda l te bout, olye

pou ta gen eleksyon li vin konvèti an diktatè. Se konsa l te elimine anpil nan moun li panse k te elmi l yo. Anpil entelektyèl ayisyen pèdi lavi yo. Sa k te gen chans sove, y al nan peyi kouwè: Etazini, Lafrans, Kanada, kèk peyi Afrik, Ewòp ak nan plizyè lòt andwa.

Pou te bay diktati l la plis jarèt, li te vin kreye yon *fòs paramilitè* ki rele *tonton makout*. Yo rele yo *makout* tou. Yo fè e defè pandan tout rèy diktatoryal la. Yo touye anpil kreyenvivan, anpil inosan. Yo fè kadejak sou fanm moun, vòlè byen moun, pran tè peyizan elt...

Anpil ti leve-kanpe te fèt pou eseye chavire diktati Papa Dòk la men yo pa t reyisi. Yo te rele rebèl sa yo *kamoken*. Dabitid, lè yon Makout pran yon Kamoken, li pa kite l viv. Li koupe tèt li. Makout yo te touye anpil Kamoken. Makout yo te toujou bay enpresyon ke Kamoken yo pa bon moun, yo se *kominis*. Tout sa k negatif, yo te toujou eseye mete l sou do yo.

Youn nan dènye leve-kanpe ki te fèt kont Papa Dòk, se te atak *Kaya a*. Kaya te yon militè wograde nan Lame Ayiti ki te chèf gadkòt. Nan ane 1970, li te mande gadkòt ki te desèvis yo pou t al fè yon virewon nan lanmè. Se konsa l te kòmanse atake ak zamfannfwa. Youn nan *sib* prensipal li se te Palè Nasyonal. Boulèt sa yo te frape anpil pwebwa ki tou pre palè a. Apre yon jou l te fè ap tire, li te rive kite Ayiti pou l jete l Etazini. Papa Dòk te siviv; li kontinye gouvène pou yon lòt ane.

Nan kòmansman ane 1971, Papa Dòk te santi vye kò a ap tyoule. Nan youn nan diskou l yo, li te prezante Jean-Claude *Duvalier* kòm jèn lidè ki pral kontinye zèv li. Nan mwa avril 1971, Papa Dòk te al bwachat. Kòm Tonton an te mansyone vre, Tibonòm nan kontinye zèv li. Yo chak fè kòtòz lane sou pouvwa.

Ak jan sitiyasyon politik la t ap dewoule Ayiti nan kòmansman ane 80 yo, anpil leve kanpe te kòmanse fèt kont diktati Jean-Claude la. Youn nan gwo gout gazolin ki tonbe sou dife a, se te twa elèv yo te touye nan vil Gonayiv. Tanzantan te gen manifestasyon kont diktati a nan plizyè rakwen peyi. Finalman tout peyi a leve kanpe pou te di Jean-Claude fè malèt li.

Nan fen ane 1985 pou rive nan kòmansman 1986, Jean-Claude te wè pèp la move kou kong. Makout yo fin pran chenn tèlman yo t ap fè krim tribòbabò. Men, pèp la pa t bay legen. Avan Jean-Claude bwaze (an fevriye 1986), li te fè yon dènye virewon anba lavil ak premyè dam nan. Pèp la kouri dèyè yo; pou yo te eseye kraponnen l, yo di: «Nou la pi rès ke yon ke makak». Tèlman ke makak la te rès, sa pa t pran lontan pou l te kase. Jean-Claude te bay peyi a blanch kote l t al ateri Lafrans.

Pandan tout *dinasti Divalye a* (1957-1986), pèp la te swaf *jistis e* pa t gen pesonn ki t ap garanti l sa. Se konsa yo te rive *dechouke* anpil Makout apre depa Jean-Claude. *Dechoukay* sa a te parèt sou plizyè fòm: bay Makout *pèlebren*, bat yo, boule ou *dechouke* kay yo. Anpil moun panse se

te *Dezyèm Endepandan Ayiti*. Te gen yon *jent militè* ki te vin pran rèn pouvwa a ak jal *Anri Nanfi*. Yon konstitisyon tounèf te vin parèt an 1987; malgre konstitisyon sa a gen bèl atik aadan men sektè anti-chanjman an pa t respekte l. *Eleksyon lib* te pwojete pou 29 novanm 1987. *Move zangi* nan lame a, ansanm ak sektè anti-chanjman an gate l, kote anpil moun ki t al vote pèdi lavi yo; anpil moun te tonbe nan *Riyèl Vayan*. Byenke pèp la te kòmanse respire apre tout peripesi l sou dinasti a, pa t gen vrèman yon amelyorasyon nan sitiyasyon politik Ayiti. Militè yo te vin kreye tou yon lòt diktati. Anpil krim fèt nan peyi a. *Zengendo* vin pran nesans. Y ap vòlè, touye moun, fè kadejak sou fanm nan tout rakwen peyi a.

Ak eliminasyon *eleksyon prezidansyèl* 1987 LA, li te vin ranvwaye pou yon dezyèm tou nan mwa janvyè 1988 kote Leslie F. *Manigat* te vin monte (ak koukou lame a). Li te rete nan tèt pouvwa a jis jen 1988 kote yon koudeta te fè l bay peyi a blanch. Jal *Nanfi* rebran pouvwa l epi apre kèk mwa jal *Prosper Avril* fè kou pa l tou (sot nan fen ete 1988). Nan dat premye avril 1989, kèk zotobre nan lame a te eseye rale fotèy la pou jal *Avril* tonbe. Kou sa a pa t reyisi. Li te plis parèt kòm yon pwasondavril mesye yo t ap eseye bay jal la. Te gen anpil krim ak pèsekisyon pandan jal *Avril* t ap gouvène. Youn nan pèsekisyon sa yo se te akizasyon yo te pote kont twa moun: *K-Plim (Evans Paul)*, *Mezye*, *Marino*. Yo te akize yo pou konsimanda tèlke yo t ap maniganse pou chavire gouvèlman jal *Avril* la. Yo te fè yon dal tan nan prizon kote yo te tètire yo. Istwa plis pale de twa pèsonaj sa yo kòm *Prizonye Latousen*. Sou presyon pèp la ankò, fotèy boure a te

kòmanse vin cho pou jal Avril; se konsa l te kòmanse fè malèt li pou l jete l.

Finalman nan kòmansman mwa mas 1990, Manzè Èta Paskal *Twouyo* pran mayèt la. Se premye fanm nan istwa Ayiti Tonma ki monte prezidan. Li te youn nan ansyen jij yo; se li yo te finalman chwazi pou chita sou fotèy boure a pou fè yon kenbe, annatandan eleksyon prezidanyèl fèt. Nan diskou l, madanm nan te fè konnen ke l pa la pou lontan li menm, se jis yon ti kenbe l ap fè pou l ede prepare eleksyon. Bagay yo te kòmanse chofe pandan ete 1990; sektè makout la te kòmanse reveye ankò pou l al nan eleksyon prezidansyèl. Anpil kandida koni kouwè M. L. *Bazen*, R. *Tewodò*, S. C. *Claude*... t ap mennen kanpay yo. Roger *Lafontant* voup li vin parèt tou pou kòmanse kanpay elektoral li. *Òganizasyon popilè* yo te kòmanse diskite sou koze a. Yo wè fòk yo ta voye yon towò pou kontrekare Lafontant. Finalman, Jean-Bertrand *Aristide* (Titid) soti kòm kandida tou pou chèz boure a. Lòbèy gaye menm lè a!

Kanpay Aristide kòmanse nan mwa oktòb 1990. Lanse l lanse kanpay li, sa te fè anil eko nan tout medya yo (nasyonal kou entènasyonal). Aristide te wwayaje tou nan *Dizyèm Depatman* an kote l te jwenn yon sipò estraòdinè.

Dat eleksyon te pwojte pou 16 desanm 1990. Aristide eli prezidan ak plis pase 70% vwa. Aristide se premye prezidan demokratik ki eli nan peyi Ayiti. 7 janvyè 1991, yon mwa anvan l te monte sou pouvwa, Roger

Lafontant eseye fè yon koudeta pou bare Aristide. Men, sou presyon pèp souvren an, kou sa a pa t pase. Yo te mete Lafontant nan prizon. Jou sèt fevriye 1991, Aristide te prete sèman kòm prezidan Ayiti. Sou gouvèlman li an, anpil chajman te kòmanse fèt. Malerezman, apre sèt mwa sou pouvwa, jal *Raoul Sedras* ak yon ti klik nan lame a, ansanm ak kèk moun nan sèktè anti-chanjman an te bay Titid yon koudeta. Koudeta 30 Septanm 1991 Lan, se koudeta ki pote anpil tèrè Ayiti: lame a ansanm ak *gang kraze zo a* te touye plis pase 10,000 (dimil) moun. Anpil moun te nan mawon; anpil te kite peyi a, enkli prezidan Aristide sou presyon *lame represif la*. Malgre Titid te an ekzil, li te toujou rete aktif pou demokrasi te ka retounen Ayiti. Li te vwayaje anpil pou antreprann yon seri *misyon diplomatik* pou te eseye jwenn yon solisyon nan kriz peyi a t ap travèse.

Dezan apre koudeta a, te vin gen yon akò ki siyen ant prezidan Aristide ak jal Sedras. Selon akò sa a, prezidan an te sipoze tounen nan yon dat fiks sou pouvwa e ke jal la ta gen pou l demisyone. Akò sa a te rele: *Akò Zile Gouvènè*. Yo rele l konsa paske se nan ti zile sa a yo te siyen l nan eta Nouyòk (Etazini). Men, malgre tou, jal la pa t kenbe pwomès li. Li te vin vyole akò sa a e prezidan Aristide pa t tounen nan dat li te sipoze tounen an. Prezidan an ekzil la kontinye lit diplomatik li kote finalman li te vin jwenn sipò prezidan meriken an, *Bill Clinton*. Kèk jou avan prezidan Aristide te repile tè Desalin nan, twoup meriken yo te gentan ateri nan peyi a pou plis sekirite. Finalman, nan dat 15 Oktòb 1994, prezidan Aristide retounen Ayiti. Dat sa a vin yon gran dat nan Istwa Ayiti. Non

sèlman pèp la te kòmanse reveye nan *twazan koma* li te ye a, men tou se premye fwa nan istwa Ayiti yon prezidan kite peyi a sou presyon koudeta epi l retounen sou pouvwa ankò.

Malgre prezidan Aristide tounen sou pouvwa, men gen anpil travay pou l te fè toujou paske pandan *rèy sedrasyon* an, jal la koupe tout branch òganizasyon popilè yo. Pwoblèm ensekirite blayi pi rès, zenglendo ak *FRAP* te toujou rete ame malgre *fòs militasyon* yo te prezan sou teren an. Jodiya, nou menm Ayisyen k ap viv Ayiti e nan dyaspora a, fò nou tout rete dyanm, rete mobilize pou kapab genyen yon chanjman ke tout Ayisyen ka benefisye de li. Ann pa ret gade sou yon seri peyi etranje k ap pase n nan betiz, k ap fè n filalang tèlke y ap vin ede nou. Moun ki met soulye, se li k konnen kote chosèt chire. Nou menm Ayisyen ki vle chanjman, se nou ki reyèlman konnen sa nou bezwen e pou rive kote nou vle a, fòk nou travay ansanm pou lonè ak respè Ayiti.

(© E W. Védrine)